

DOŽIVLJAJI DVA ENGLEZA U CRNOJ GORI

Redžinald Vajon, Džerald Prenc

Two chapters are here excerpted from *The Land of the Black Mountain: The Adventures of Two Englishmen in Montenegro*, co-authored in 1903 by Reginald Wyon and Gerald Prance. Those chapters include those two Englishmen's ride to the Morača Monastery, the abbot's tale, their visit to a peasant's house and a Homeric feast, a trip to Raskrsnica, the Club and its members, irregularities of time, the absence of the gentle muse and their surprise, the musician's story and his subsequent fate, the Black Earth, a typical border house, the ordeal of infancy, a realistic but misunderstood performance, a memorable drive, finally concluding with a fervent prayer of their own.

Sasvim je, izuzev jednog veoma poznatog izuzetka, čudno da u Crnoj Gori nema nijedne građevine stare više vjekova. Ovo se, ipak, može objasniti stalnim napadima Turaka, koji su, u nemilosrdnom bijesu, pustošili zemlju. Crna Gora je bila jedina balkanska država koju oni nijesu mogli da prisile na poniznost, a ratovanje, koje je uslijedilo nakon Kosovskog boja, se vjerovatno još nije primaklo kraju, iako su drugi neprijatelji istisnuli Turke.

Zabačen, i odmah do visokog planinskog grebena, kraj čijeg se podnožja utrkuju vrtložne pritoke Morače, sagrađen je manastir, koji je dobio ime po istoimenoj rijeci.

Ovaj manastir je jedina građevina koja je izbjegla napade Turaka. Iako često meta napada, manastir je samo jednom bio djelimično u plamenu. Kao i njegov poznati brat na Ostrogu, sagrađen je tamo đe je Priroda napravila najbolje mjesto zaštite, koje je čovječija ruka vješto dogradila i oplemenila. Manastir je 1252. godine podigao jedan od sinova poznatog srpskoga kralja Vukana, Stefan Nemanja, koji ga je posvetio Svetom Nikoli.

Tokom našeg boravka na Ostrogu, crnogorski mitropolit nas je ljubazno zamolio da, prije nego što odemo iz ove države, obavezno posjetimo manastir Moraču. Tamo je on dugo živio kao arhimandrit, prkoseći napadima Turaka.

Imali smo i vodiča, kojeg nam je poslao guverner Kolašina, i rano jednog jutra smo sa njim krenuli put manastira na konju. Lijep nam je bio put kroz gustu šumu bukve, koji je uzduž otkrivao žuboravi mali potok, u koji smo svaki čas krišom gledali kroz proreze na drveću. Brda su se sa svih strana klisure strmo redala do određene visine. Uskoro smo prošli usamljeni krst na

maloj čistini, podignut u čast pet Crnogoraca koje su Turci na tom mjestu zatekli na prepad i poklali.

Oduvijek je tako bilo u Crnoj Gori. Kada se putnik usred divljeg planinskog predjela, ljepote šumskog proplanka, gruboga krsta ili krševite staze, ispuni osjećajem mira, ukaže mu se mjesto đe je čovjek okusio iznenadnu i nasilnu smrt.

Kada smo usput naišli na strmu uzbrdicu, vodič nam je slikovito ispričao kako su se prije nekoliko sedmica tu i konj i jahač stropoštali s visine od hiljadu stopa u rijeku. Put nam je bio dosta strm, pa nas je ovaj posebno savjetovao da se čuvamo. No, ta je opomena, nakon onakvog živahnog opisa, djelovala suviše.

Prešli smo preko potoka, sjahali s konja, i uspeli se na mali travnasti plato, na kojem je stajala crkva, podignuta za ovdašnje čobane. Odatle se pružao lijep pogled. Put se odavde uzdizao naviše. Morali smo dugo da pješaćimo, jer je greben stajao između nas i našeg odredišta. Iz doline Morače se nazirala divna pozadina hrapavih planina. Vratolomni silazak, koji je trajao dva ipo sata, uglavnom pješke, odveo nas je do rijeke, nad kojom je visio živopisni i polomljeni most. Na naspramnoj klisuri je stajao manastir.

Dok sam išao na konju preko mosta, želio sam nakratko da zastanem i uživam u pogledu. No, vodič, koji je bio iza mene, me je samo gurao naprijed. Nije uvijek pouzdano sa crnogorskih mostova posmatrati pejzaž. Kada je naš vodič odozdo posmatrao most, tad kao da nam uopšte nije davao znake da mi treba da se čuvamo. Dva luka mosta su potpuno bila odvaljena, i svaki se čas čekalo koji će prvi od njih da padne.

Uzlazni put ka platou, na kojem je sagrađen manastir, je dosta strm i opasan. Sedlo me je sasvim slučajno izdalo, zbog čega sam počeo da klizim unazad. Da je samo moj konj u ovom sudbonosnom trenutku načinio jedan pogrešan korak, ja bih danas, nakon pada s litice na visini od osamdest stopa, bio spravnjen s zemljom. Ispred kapije se nalazila jedna mala krčma, u kojoj smo ostavili konje i nastavili pješke put.

Manastir dosta liči na tvrđavu, pošto njegovi ogromni okolni zidovi imaju rupe oblika prstena, a i zbg toga što se u njega može ući samo s jedne strane. Ušli smo u veliko dvorište okruženo zgradama sa svih strana. Iza njih se nazire velika planina koja se nepravilno uzdiže, dok se neprohodna litica sprijeda spušta u rijeku. Bez sumnje je Turcima bilo problema da osvoje ovaj manastir, iako bi danas taj problem bio riješen samo jednim potezom savremene artiljerije.

Arhimandrit ili iguman je brzo sišao, srdačno nas pozdravio, poveo nas u svoju odaju, đe nas je uslužio neizbježnom crnom

kafom. Bio je to krupan, zgodan čovjek, duge kose i brade, koju su nosili svi sveštenici grčke crkve. Djelovao je tiho i milosrdno, a u zemlji je uživao glas moćnog ratnika, pošto su se za vrijeme rata sveštenici zajedno sa vojnicima borili za slobodu. On je, sasvim čudno, u posljednjem ratu protiv Turaka dosta pomogao i štitio manastir, a sada je on njegov duhovni poglavar. Onda je bio pukovnik, i vodio je bataljon. Ispričao nam je kako su uspjeli otjerali Turke, što vam ja sada i preporučavam.

U tim godinama (1876-1877) je ovim dijelom vladao sultan, a Turci su tada neuspješno napali manastir Ostrog. Njihovi vojnici su se, pod vođstvom čuvenoga Mehmeta Ali Paše, povlačili iz Kolašina. Na tom putu su za njima išli Crnogorci. Kad su stigli u manastir Morača, zastali su, namjerevujući da ga razore.

Turci nijesu znali da je baš tamo pola crnogorskog bataljona bilo vojno stacionirano, a Paša, misleći da će se sukobiti samo s šaćicom sveštenika, posla odred na ulaz u manastir. Odred uđe s kapije, đe ih napadoše Crnogorci. Malo je ko od njih uspio da makne dalje od ulaza, jer su ih Crnogorci napali i poklali.

Misleći da su na sigurnom, Turci poslaše i drugi odred da pripomogne prvom. I tom se odredu desi ista stvar. Onda je Mehmet shvatio da nešto nije u redu, zbog čega je počeo da se sprema za napad topovima. Ali, bilo je prekasno. Pojavi se brigada Crnogoraca, koja ga napade sa svih strana, zbog čega uslijedi užasni pokolj.

Mora se priznati da je rezultat ove bitke bio nevjerovatan, i da je, bez sumnje, preuveličan. No, čestiti iguman je tvrdio da je od ukupnog broja Turaka (25 000) uteklo njih samo 2 000 ili 3 000. Zaista se radi o „priči o Turcima, koja je užasna, svirepa i puna krvi“. U crnogorskom odredu bilo je 1 800 snažnih momaka, raspoređenih u tri bataljona, od kojih je jednim komandovao Mihailo Dožić, iguman. Njegov je bataljon napadao Turke od pozadi, što oni nijesu očekivali.

I dan danas seljani u pukotinama i rupama u kamenu manastira pronalaze ostatke ljudskih kostiju.

Pošto čusmo ovu prijatnu priču, sidosmo u dvorište polukružnog oblika, u čijem centru je ležala crkva. Sagrađena je u obliku krsta, a njen prilaz i unutrašnjost su divno ukrašeni najneobičnijim freskama. Zaista, i najmanji djelići zida i plafona prekriveni su freskama najsirovijeg dizajna i živih boja, dok je oltar čudno pozlaćen. Iznutra su boje dobro očuvane, i djeluju isto toliko svježe kao i onda kada su ih kaluđeri prvi put nanijeli, pošto je prva freska naslikana odmah kad je sagrađen manastir.

Grozno je što su freske iza oltara išarane. Prvo bi se pomislilo da su ih išarali turisti bezbožnici, koji svoje jadno ime vole da škrabaju po važnim objektima. Ali, kad malo bolje razmislimo, ipak se radi o obimnijim zabilješkama u vidu dnevnika. Iguman nam je kazao da ih je napisao Mitrofan Ban, mitropolit, i to znatno prije svog dužeg perioda opatstva.

U manastiru ima još jedna crkva, ili bolje reći, omanja kapela, koja je otprilike cijeli vijek starija od okolnih zgrada, a čija je unutrašnjost na sličan način prekrivena istim onim sirovim i živahnim freskama sa prikazima iz života Svetog Nikole. U ovu se crkvicu ulazi samo jednom godišnje tokom hodočašća koje se dešava za Nikoljdan.

Svake godine veliki broj Crnogoraca ode u manastir da se pomoli i da prinese žrtvu. Van zida manastira se nalazi jedan omanji top, s turskim natpisom, kojeg su jedne noći iz Kolašina iznijela četiri Crnogorca, kada je grad već bio pod turskom vlašću. Osobina ovog naroda nije samo junaštvo, već i atletska građa, koja omogućava da se iznese takav jedan teški predmet dok se u zemlji vodi najstrašnii rat. Top se svake godine tradicionalno ispaljuje na Nikoljdan.

Čestitom igumanu nije bilo milo kad je saznao a još manje kada je čuo da se istog poslijepodneva vraćemo u Kolašin. Insistirao je da još par dana ostanemo sa njim, i da uživamo, kao

što uživamo u ovoj posjeti. Ipak, ranije preuzete obaveze su nas spriječile da prihvatimo njegov poziv.

Kad smo krenuli na ručak, naišli smo na drugog sveštenika, koji nas je poveo do svoje odaje, đe su nam dali još kafe. On je dosta putovao po Turskoj i Crnom moru, a sa nama je imao krajnje prijatan razgovor. No, veoma brzo nas je gladni stomak prisilio da se izvinimo. Naš skromni obrok, koji smo jeli u najboljoj odaji (i jedinoj spavaćoj sobi), jedva da je bio dovršen kada nam se mladi sveštenik opet pridružio, noseći ogromnu bocu vina. On nam je dosta otmjeno sipao vino u čaše, i nazdravljao svome Veličanstvu, kralju Edvardu VII. To nas je toliko iznenadilo da smo skoro zaboravili da pijemo. Onda smo razgovarali o raznim temama, poput Burskoga rata, ali i o pitanjima kojima su nas salijetali tokom našeg puta.

Pomenuću i šta mi se jednom desilo na Cetinju. Ispred manastira sam čekao Knjaza, koji je unutra obavljao božiju službu, i onda sam se upustio u razgovor s žandarom. Razgovarali smo o puno toga i, na moje opšte iznenađenje, pošto je on bio neuki seljanin, upitao me je o ratu. Pitao me je da mu kažem više o mojoj zemlji. Na sreću, mogao sam da ga prosvijetlim onim šta znam o njoj. U njoj ima toliko toga drugačijeg od Crne Gore. A on je samo čulio uši.

„Bio si u Transvalu?“ znatiželjno je upitao. „Jesu li i tamo ljudi hrabri kao i ovdje?“

„Hrabri su“, kazao sam „ali ne kao vi. Oni samo pucaju s velike daljine, i protivte se tuči golim rukama“.

Snažni Crnogorac djelovao je zbunjeno.

„Pucanje je u redu“, odgovorio je. Nakon pauze je dodao: „isprva, ali to nije borba. Šuplja je slava kad puškom upucaš neprijatelja, ako se već kasnije ne možeš dokazati“. Znao sam da misli na odsijecanje glave. „A onda i ta divlja rabota, rezanje handžarom dok su puške ko zna đe-to je borba“.

Objasnio sam da naši vojnici vole bajonet isto kao što Crnogorci vole handžar.

„Ali šta da uradiš kad druga strana neće na to da čeka?“ upitao sam.

„Onda su oni kukavice“, odgovorio je optuživački. „Jesu li ljudi iz tvoje zemlje svi tako visoki kao i ti?“, nastavio je s pitanjima, odmjeravajući me sa velikom pažnjom.

„Ima i viših“, kazao sam.

„Onda Buri neće imati izbora“, ravnodušno je odgovorio. Izenada se iz crkve pojavi Knjaz. Ovu ličnu aluziju na moju visinu sam prihvatio kao veliki kompliment, jer u zemlji u kojoj je fizička snaga opštevaćeža vrijednost, iskreno divljenje se ne ukazuje baš svakome.

Dosta umorni jer smo rano ustali, a i cio dan jahali, suzdržavali smo se da ne sklopimo oči. Onaj sveštenik je otišao. Obojica smo bili baš udobno zaspali u čošku u momentu kada se nesretni gazda, po narudžbi sveštenika, pojavio s posteljinom i jastucima. On nas je onda surovo probudio i nastavio da nam sprema posteljinu. Nakon toga nam se razbio san. Štaviše, u odjeći koja je prljava i prašnjava od jahanja konja, nemate srca da legnete na besprijevano čistu postelju.

Ubrzo nakon toga konji su bili spremni, i mi smo dojahali do manastira, odakle smo krenuli na put. Ali, otići iz manastira nije bilo baš jednostavno. Džepovi su nam bili prepuni sušenog voća, a na sedlu nam je kaluđer ostavio paketiće tamjana koje je donio iz crkve. Mašući njemu i drugim sveštenicima dok smo polazili, krenuli smo na dug put do Kolašina.

Tokom našeg boravka u Kolašinu, doktor nas je poveo do kuće seljanina kojeg je jako dobro poznavao. Ispostavilo se da je ovo poznanstvo naša najprijetnija uspomena iz ove države. Domaćin kuće je bio čovjek prijatnog izgleda, mršav i pokretan, koji je za počinjena hrabra djela iz prošlosti primio više medalja. Njegov je sin u to doba zbog neke političke uvrede služio zatvorsku kaznu, ali njegova snaha i dvije male bebe, pored dvije-tri neudate kćeri i sinova, su živjeli sa njim. Cijela se porodica utri-

vala ko će biti ljubazniji prema nama, dok smo mi, kao i uvijek, bili znatno poštiđeni položajem žena. Iako smo svega par puta ušli u kuću, one bi tamo rijetko sjedele, stalno nam ljubeći ruke.

Doktor je igrao karte s našim domaćinom, dok sam ja pokušavao otkriti o kakvoj se metodi ili sistemu igre tu radi. Doktor je najprije pokušao da nam objasni, ali smo mi nakon pet minuta odustali od toga. Tako smo mi šedeli, ispijajući crnu kafu i pokušavajući da se zabavimo s bebama, koje su nam otvoreno stavile do znanja da nas smatraju veoma opasnim.

Sama kuća je bila interesantna. Plafon je bio nizak, a zidovi dosta debeli. Prozori su bili tako mali da jedva da je bilo moguće pružiti glavu kroz njih. Takva kuća trebalo je da pruži maksimum toplote, pošto je zimi ova planinska regija dosta hladna. Ljeti su ove kuće nevjerovatno pro hladne.

Noć uoči našeg polaska iz Kolašina pozvali su nas na gozbu na otvorenom u dvorištu kuće jednog seljanina.

„Seoska kuća“ je, zapravo, samo gruba drvena baraka, ali pošto je gozba bila vani, to nije ni bilo bitno.

Kad smo nakon jednočasovnog hoda došli tamo, napolju smo na zelenoj padini zatekli red stolova s bijelom mušmom i tri drvene stolice, koje gledaju na dolinu Kolašina. Predio je bio divan. Malo dalje se peklo jagnje na žaru, koje skoro da je bilo pečeno.

Ubrzo je počela gozba: jagnje na velikom drvenom tanjiru, zatim ogromni bokal mlijeka, jaja, koži sir i beskonačno mnogo pića. Žene su vrebale dok ne ispraznimo tanjire, konstantno ih dopunjavajući. Pridružili su nam se drugi ljudi i njihove žene, ali ne da jedu, već da gledaju kako mi jedemo. Možda se neću pravilno izraziti, ali smo mi bukvalno bili prisiljeni da jedemo sve dok se ne presitimo. Ovi brđani jedu meso samo kad su veće proslave u pitanju, i onda se najedu toliko da im to traje sljedećih par mjeseci. Oni nijesu shvatali da je nama dosta da uzmemo samo onoliko koliko nam je dovoljno za sljedećih nekoliko sati.

Naše čaše su se takođe dosipale rakijom iz ove zemlje, i mi smo se u prosjeku opijali svaka tri minuta. Svi su jedno drugom nazdravljali, đe smo i mi morali da učestvujemo, a zapravo se radilo o rodoljubivim zdravicama. Veče je bilo prilično bučno.

Kad su naši domaćini izvadili lule i zapalili; mi smo, prirodno, odgovorili na isti način, a zaglušujuća pucnjava se nastavila dok se nije potrošila sva municija. Krenuli smo oko deset sati. Nazad smo se u hotel vratili pjevušeći, kad smo već zatekli čitav grad na nogama. Skupljali su se oko pijačnog trga. Brzo su u našu čast ispalili *feu-de-joie*, nakon čega su odmah požurili u krčmu. Da bismo im ublažili strah od nas, častili smo ih nekoliko tura pića. Guverner nas je gledao đe kršimo zakon, pošto je bilo zabranjeno da se plaćaju ture pića. No, on nam je, bez sumnje, duboko u srcu zavidio, pošto ga je, jadnička, kako smo čuli, dobro prodrvalo, pa mu se smučilo.

Sljedećeg dana smo pošli, uz tople pozdrave grada, koji kao da je *en masse* bio tu za nas. Mjesnog doktora nije bilo. Nismo osjetili da nas voli.

Nakon što smo odmakli iz grada, prošli smo kraj crnogorske policije koja je izvodila svoju sedmičnu vježbu. Policajci nemaju uniformu, već su u civilu, i još stave puške. Ali, dobro rade vježbe, a i disciplina im je odlična. Dok smo prolazili, otpustili su jedan svoj dio, čiji nas je znatan broj duže pratio putem.

Tog popodneva nam je jahanje išlo dobro. Put se sve više uvijao, a kad smo posljednji put bacili pogled na Kolašin, to je bio samo gradić daleko iza nas.

Opet nas je nasamarilo tipično crnogorsko lukavstvo. „Samo dva sata jahanja“ se pretvorilo u put šest sati. Ali nismo se bunili. Kad se čovjek umori od dugog i zamornog dana, ova vrsta humora prosto ne djeluje.

Za dva sata smo prešli gustu bukovu šumu. Na jednom smo se mjestu P. i ja toliko udaljili od ostalih, pa smo sjahali s konja, i čekali druge da dođu. Tad je na mene nasrnuo neki čovjek s povezom preko glave. Doktor u Crnoj Gori uvijek nose evropsku odjeću, a ovaj čovjek je, ništa me ne upitavši, sjeo kraj mene i počeo da pomjera zavoj, otkrivajući svoje sablasno oko.

„Gospodine doktore, šta mogu da učinim za Vas?“, rastegnuto je upitao. On, inače, osim uobičajenog pozdravljanja, gotovo da i nije progovarao. Bio je dovoljan samo jedan pogled, i P. je ustao i ostavio nas nasamo.

„Uzmi ovo!“, rekao sam, skrećući pogled. „Ja doktor nisam, niti ću ikada biti“.

Osjetio sam kako me nišani svojim nepovrijeđenim okom. Ovi prosti seljani uvijek misle da naše savremeno obrazovanje znači i poznavanje medicine.

„Ali, gospodine, ono je ovakvo već nekoliko sedmica“, kazao je, „i puno me boli“.

„Ima jedan doktor u Kolašinu. Idi kod njega. Biće mu drago“.

Očigledno sam bio ravnodušan na toliki bol. Čovjek je lagano vratio zavoj na svoje mjesto i otišao. Onda je konačno došla naša grupa, i zajedno smo nastavili put.

I dalje se uspinjući, ostatak puta smo gazili po divnim travnatim padinama daleko iznad pojasa šume. I dalje je u hladnim udubljenjima, kao i ispod nas, bilo neotopljenog sniježnog prekrivača. S ovog grebena smo po prvi put imali dobar pogled na visoke Komove, drugu najveću planinu u Crnoj Gori i našu krajnju destinaciju.

Tek su od prije par dana stada ovaca i stoke, nakon svog dugog zimskog zatvaranja po selima, sada mogla da pasu po velikim ravnicama kojima smo išli. Uprava grada je donijela odluku o tome kada čobani mogu svoja stada da povedu na ispašu, i kada mogu nazad s njima da se vrate.

Nedaleko od granice smo zatekli i neke Crnogoraca, ali i Turke. Očigledno smo im bili interesantni. Javili su nam se s dosta poštovanja. Kod njih nije bilo ničega zbog čega bi se osjećali podređeno u odnosu na nas. Crnogorac se ne osjeća podređeno dok se sa njim ne izmjerite puškom, ili dok ne pokažete da ste fizički jači od njega.

Baš je u ovom dijelu države Dr. S. govorio seljanima da smo mi inženjeri, pošto bi ovđe oni razgovarali o putu.

Oko sedam naveče smo napustili glavni put, i pješke se sunovratili u oblast guste šume. Na čistini kraj drveća stajalo je više drvenih koliba, koje su činile čobansko selo zvano Raskrsnica.

Tu smo predahnuli. Kako je mještanima bilo javljeno da dolazimo, primio nas je seoski učitelj i odveo nas u svoju kućicu, koja je zbog nas bila raspregljena.

Ljeti škola ne radi, i onda su učitelji, kao i u ovom slučaju, čobani, koji sa stadom idu na planine.

* * *

Prije nego što konačno odemo iz Podgorice, smatram da je na ovom mjestu neophodno čitaoce upoznati s Klubom. Ne radi se o klubu u engleskom smislu, već o činjenici da smo P. i ja svojih sat-dva tokom zalaska sunca radosno provodili u jednom kosmopolitskom društvu zvanom Klub. Podgorica je bila naša baza, iz koje smo uvijek kretali na put, tako da bi tamo bili svaki čas tokom našega boravka među sinovima Crnih brda. Od „članova“ smo prikupili dosta priča iz prošlosti, kao i onih o aktuelnoj krvnoj osveti. Čuli smo i za čudne običaje koje nam se nije dalo da vidimo. Stalni član našeg Kluba bio je, naravno, i Dr. S., koji je predstavljao čudesan spoj tri nacionalnosti. Rođen je u Rumuniji. Služio je austrijsku vojsku, i dobio austrijsko državljanstvo, dok su ga posljednjih dvanaest godina u Crnoj Gori „pocrnogorčile“. Bio bi ljut kao ris kad bi ga na ovo podsjetili. Putovao je kao veterinar, i to često, od jednog do drugog kraja države. Nema tog dijela zemlje, niti kolibe u koju njegovo stopalo nije kročilo. Zimi bi ga snijeg zatrpavao po planinama. Napadali bi ga vukovi. Albanci bi u njega pucali. Bio je svjedok mnogim krvnim osvetama.

Drugi, možda čak i interesantniji lik bio je L., Austrijanac. Već nekoliko godina on po Crnoj Gori za razne naučne institucije u Crnoj Gori i Albaniji sprovodi ornitološka i geološka istraživanja. Sedmicama bi on dovodio u pitanje svoj život boraveći među divljim brđanima s granice. Čovjek od koga je teški turobni život načinio kost i kožu, snagom i izdržljivošću prkosi najžilavijem Crnogorcu. Koliko je samo anegdota i doživljaja poteklo s njegovih usana! On je, bez sumnje, bio jedan od najzanimljivijih i najfascinantnijih ljudi koje smo tamo sreli; savršena puška, savršeni pištolj, savršen nišan, dobar konjanik i zabavan sagovornik.

Još je tu bio i jedan crnogorski profesor. Predvodio je grupu, iako priče koje je on pričao nijesu bile srazmjerne njegovim

godinama i iskustvu. Dobro je govorio nekih osam jezika. Možda mu je i to malo udarilo u mozak. Jednom je zbog izgovorene riječi služio kaznu zatvora, a kada mu je dosadilo da tamo leži, zatražio je ultimatum: ako ga smjesta ne puste, sam će razvaliti rešetke, uzeti pušku, i sa što više sakupljenih metaka braniti Lovćen (visoku planinu) od svih koji dolaze. Originalnost njegove prijetnje donijela mu je slobodu. Od tada je on u Klubu bolje počeo da čuva tog samovoljnog i jedinog sebe od tereta. Listu redovnih članova smo činili P., ja i mladi Škot rodoljub.

Imali smo i par povremenih „članova iz sela“, činovnika i službenika koje su neki od nas znali još sa Cetinja ili iz Nikšića, ali su oni uglavnom bili sami. Prvo smo se upoznali u vrtu jednog Petra, dobroćudnog diva visokog nekih šest stopa i osam inča, koji se, uprkos našem drugarstvu, ipak uspio zabavljati kartama, tako da smo mi bili prinuđeni da se okrenemo starom albanskom probisvjetu zvanom Guga. Kako smo se samo zabavljali sa tim dragim starcem, kojeg smo u šali zvali Skenderbeg! Jednoga dana nam je on, u napadu nevjerice, kazao da mu je taj veliki albanski heroj i rodoljub predak. Ali, bio je načitan čovjek, a uz to je još i dosta proputovao. Dugo je živio u Veneciji. Njegov italijanski je bio odličan, a njemački, koji je volio da nam nameće, primjereno loš. Najsmješniji je bio kad počne da prezire crnogorskog seljanina.

Guga je držao veliki dućan. Nekad bi se desilo da ga mušterija iznervira, i on bi tad izgovorio takve riječi, koje bi, ako bismo ih pokušali prevesti, pošto u sebi sadrže i rime, izgubile dosta onog dovitljivog. Skromni Crnogorac je, kad krene u dućan, isti kao žena. S velikom znatiželjom će unutra razgledati pola sata, trudeći se da upamti što je sve vidio. Na kraju će samo za određeni proizvod upitati za cijenu. Guga, čiji bijes plamti dok mušterija dugo i zamorno razgleda, hotimice mu upućuje neodređeni odgovor, zbog čega se Crnogorac u sebi pita: „Šta reče ovaj?“ Guga, i dalje bijesan jer mu se ovaj obraća u trećem licu,

izgovara na čudan crnogorski način: „Šta veliš? Šta misliš? Šta to ovde bazdi? Izlazi, guzico, i guzičin sine!“

Još jedan njegov poznati „biser“ bio je onda dok bi govorio o Crnoj Gori, njenim prošlim i sadašnjim vladarima. „Ovu je zemlju“, sav će ozbiljan Guga, „prvi prokleo Bog, onaj koji ju je stvorio, te Dioklecijan, te Sultan, te naš Gospodar (knjaz), i konačno gospodin Milovan“. Gospodin Milovan je bio posljednji guverner Podgorice. On bi se uvijek trudio da urbanizuje grad, i to do te mjere da se njenim žiteljima, koji su bili primitivni, smučilo. Jedan od takvih bio je i naš prijatelj Guga. Ljudi koji ga znaju tvrde da bi on umjesto „blažen“ izgovarao „proklet“.

Sreli smo se oko pola sedam ili sedam naveče, nakon dolaska poštanskih kola sa Cetinja. Sastanak kluba uglavnom započinje komentarima ko je došao na vrijeme, dok se onaj ko kasni proziva za netačnost. Taj argument je oduvijek bio nezadovoljavajući, pošto nijesu svim članovima Kluba bili isto podešeni časovnici. U gradu je postojala jedna vrsta *kreni kad hoćeš* vremena, sudeći po gradskom časovniku. Niko nije vjerovao u zvanično važeće vrijeme, i svak je za sebe smatrao da ima najtačniji sat. Jedna velika prednost ovog neslaganja bila je u tome što ste mogli da dođete kad god hoćete, i što nikad ne kasnite. Uvijek bi bilo nekog da vas podrži i da vam kaže da ste čak došli i pet minuta ranije.

Jedna mi je noć bila posebna. Sastali smo se, po običaju, u Petrovom vrtu. P. je uglavnom zbog zalaska sunca bio nekako zamišljen i osjetljiv. Sa stola smo uživali u divnom pogledu na one rumenilom umazane vrhove u daljini. Uživali smo i u misteriozno purpurnom mraku, koji je, kao raskošna haljina, prekrivao okolna brda. Sasvim slučajno, nametnu se tema muzike, i P. se toliko rastuži što u tako divnoj atmosferi nema „njihove“ muzike. Mislim da u ovoj državi nema čak ni klavira, osim možda u ženskoj školi na Cetinju. Škot je umjesto klavira predložio gusle, zbog čega smo mu se s tihom porugom nasmijali, jer je ipak imao najbolje namjere. On je bio osoba bez ikakvog

osjećaja za muziku, a takvih sam upoznao puno. Profesor je na ovo odgovorio onim što već zna o guslama, a naravoučenije iz svega toga je bilo da su gusle uslovile razvoj moderne muzike. U tom se iznenada iz odaje iza nas začu violina, koja nas prekide. U sljedećih par trenutaka svirao je muzičar kojeg ne vidimo. Uslijedila je duboka tišina. To je bila naša muzika, koja nam je pobudila sjećanje na prošlost. Djelići iz italijanske opere i stare dobro poznate pjesme koje smo slušali dok smo sjedjeli u polumraku – prizvali su u ovu daleku zemlju slike naše opere i koncertne dvorane. Najednom muzika stade, i zveckanje novčića na tanjiru najavi predstojeću serenadu. Za par minuta je jedan momak prave kose i u dronjcima stajao ispred nas, izmoreno noseći tanjir u rukama. Dok smo preturali po džepovima, doktor ga je na srpskom pitao ko je i odakle dolazi. Umjesto odgovora, zurio je nezvjereno, a P. mi je kazao: „Ovaj isto kao da je Englez“. Radosni mu osmijeh pređe preko premorenog lica dok je odgovarao - „Gospodine, ja sam Englez. Idem da dovedem oca. Biće mu milo“.

Otac mu, sa rasklimatanom violinom pod miškom, dođe, i iznenadi nas sve svojim dronjavim izgledom polugladnoga očajnika. Svirao nam je, jadničak, i to čak prilično loše, ali smo ga i dalje pažljivo slušali. Potom su ga neki od nas odveli kući, nahranili ga, i svak mu je udijelio ponešto od svoje odjeće. Svi smo bili različite visine i građe, a na njemu je naša garderoba stajala i tužno i komično. Prije nego što je otišao, ispričao nam je svoju sudbinu. To što smo čuli nije bilo ni novo, čak ni zanimljivo, već jako patetično. On dolazi iz velike porodice, solidnog je obrazovanja, i, konačno, bio je službenik koji je godišnje primao 80 funti. Dobar je pisar, oženjen, bez očeve podrške. Najprije je djevojčce od njegove žene dobilo otkaz, a onda i on, mlado momče. Prvo mu se rodi dijete, čija je majka, zbog nedostatka pravilne ishrane i udobnosti, umrla. Prvih par godina je otac zarađivao svega nekoliko zlatnika, igrajući ispred gostionica na Ist Endu, nakon čega je odatle otputovao. Otišao

je u unutrašnjost, i nakon izvjesnog vremena, došao ovđe. Ne znamo ni kako ni zašto. Često izgladnjivan, bez krova nad glavom, sa znanjem samo svog jezika – zar je teško, onda, zapitati se zašto je taj čovjek izgubio osjećaj za dane, godine i vrijeme. Sada bi on da putuje u Grčku, a zašto – to ni sam ne zna, ali se toga čvrsto drži svojom staračkom tvrdoglavošću. Nismo ga mogli pustiti da se vuče po Albaniji. Stoga mu je Škot obezbijedio besplatan put parobrodom do Krfa. Otišao je jednoga jutra, vodeći sina za ruku, i s vrećom preko ramena, koja je bila napunjena svim što je imao – tužna, smiješna, i žalostiva slika.

Više sedmica nakon toga P. i ja smo u međuvremenu bili na putu, - opet smo pri istom onakvom zalasku sunca šedeli u Petrovom vrtu. Šetili smo se muzičara, i jedan je od nas kroz šalu kazao da njegovu muziku neće toliko cijeniti u Grčkoj kao što je cijeni mo mi ovđe - izgnanici gladni i željni muzike. Onda nam je Austrijanac kazao šta se u međuvremenu dogodilo. Detalje je saznao od krvnika Albanca, koji bi mu nekad donosio hranu. Naš putnik nije iskoristio kartu koju je dobio, i prepješačio je od Bara do Ulcinja, odakle je imao plan da takođe pješke nastavi preko Albanije. Ništa nije znao o tom tlu, niti o ljudima koji tamo žive. Čvrsto je vjerovao da on u jednoj civilizovanoj državi nesmetano može da radi sa sobom šta hoće. Grupa Albanaca ga je na putu do Skadarskog jezera zaustavila, i on im je svirao. Videli su koliko on voli svoj instrument, pa su mu ga uzeli. Onda su mu uzeli i sina iako se ne zna zašto, jer oni ne kidnapuju djecu, a otac je, u nastupu divljeg bijesa, skočio na najbližeg Albanca. Albancima je uvijek drago kad imaju izgovor da ubiju čovjeka; putnik je našao svoju smrt u možda jedinom momentu junaštva kojeg je tokom cijelog svog jadnog života i iskazao. Takva je, dakle, bila priča koju smo čuli, zbog čega je naša večernja zabava poprimila gorki ukus.

Ali, ostale su večeri bile prijatne. Čuli smo i dosta divnih priča uz flašu piva i neobičnu salatu koju je stari Guga pravio za nas, da nam podigne apetit, kako to on kaže.

Na kraju smo zavoljeli Podgoricu. Tužni smo ostavili njene ulice, pune šareno obučenih ljudi, stari grad na rijeci, i čuvenu planinsku panoramu. Uvijek smo s ljudima tamo imali o čemu da pričamo, počev od napada Albanaca koji prijete, do otmice turske đevojke. A u onom nepoznatom gradu na granici smrt uvijek vreba.

Tog dana kada smo konačno odlazili iz Podgorice, posetili smo čuvenu Crnu zemlju.

Tamo smo otišli kod jednog mladog Albanca, koji nas je stalno zvao da dođemo. Iako je Albanac, u vojsci se vodi kao Crnogorac i vodnik.

Tačnije, on je odbjegao iz svoga klana Klementi, đe mu je bilo zapriječeno krvnom zavodom. Knjaz takve ljude mudro iskoristićava, tražeći da mu oni na granici služe kao dodatna straža. Pri tom im on na liniji granice daje zemlju, svjestan da će oni budnim očima dobro gledati da spasu svoje živote.

Crna zemlja je potpuno ravna i bez drveća. Poneđe ima trave, koju nemirni Albanci vole da zapale da se malo našale sa seljanina, koji bi možda da pokušaju da uguše vatru. Rijeka Zem razdvaja Crnu zemlju, čineći granicu, ali je zemlja s obje njene strane neutralna, kako je i sporazumno dogovoreno. Ako tuda prolaziš, ljubiš smrt pravo u lice. Ima blokova kuća s manjim garnizonima Crnogoraca i turskih vojnika.

Dok idemo kraj prve takve crnogorske kuće, prisjećamo se kad smo jednom prolazili konjima, ne znajući koliko je samo opasno na granici. Lećeli smo pravo k njoj. Uživali smo posmatrajući sve te sitne garnizone kako brzo, jedan za drugim, niču. Neki je čovjek dotrčao do nas, moleći nas da se zaustavimo. Poslušali smo ga, a iza nas je bilo ljudi koji su nas štitili puškama.

Onda su nam objasnili kako stvari stoje: metak iz susjednog brda je sasvim normalna pojava. Ostatak vojske je došao nasmijan, brzo nas vraćajući u Podgoricu, koja je bila na samo pola sata jahanja.

Pratili smo Zem dok nismo stigli do napuštene kuće. Turska tvrđava je stajala ispod na par stotina jardi. Ispred je visio barjak išaran zvijezdom i polumjesecom.

U ovoj kući je živio naš prijatelj, šesnaestogodišnjak, ali oženjeni i ponosni otac. Prije bi se za njega pomislilo da ima dvadeset i pet godina.

Dok smo se primicali, on je plastio u polju, i požurio je da nas sretne. Prvo smo se okrenuli put Zeme, koja je narednih 50 jardi tekla neprimjetno, jer leži između dva duboka korita, koja se iznenada i bez najave razbuktaju. Ova istorijska mala rijeka je dosta mirno tekla kroz duboke bazene, dubeci kameni krevet, i udarajući po ogromnim kamenim blokovima. Koliko su samo puta preko nje prolazile grupe ljudi spremne za pokolj i često je, u lovu na bjegunce, opet prelazeći! Koliko li se samo krvi slilo niz ove čiste i kristalne lokve! Kakav li je to bio dokaz užasne smrti!

Naspram nas izbiše turski vojnici, radoznalo nas posmatrajući kako se krećemo. Naš albanski prijatelj je upozorio da bi njihovo predugačko ispitivanje odvelo u nerazumijevanje, te smo se povukli.

Njegova kuća je bila rijetkost: jednospratna i od tvrdog kamena. Nije imala prozore, već rupe oblika prstena. Pod od zemlje bio je ogoljen. Unutra smo pokušali da nađemo stepenice, ali zalud. Bilo nam je čudno što u prizemlju nema nikoga. Porodica živi na spratu, a jedini način da se popnemo gore jesu stube. Stube, dok se ostali penju, pridržava onaj koji ulazi zadnji.

Dok smo se peli stubama, i gotovo puzali kroz uski ulaz na vratima, mlada majka (koja je rodila petnaestoro djece) nam je ljubila ruke.

Jedno staro čeljade, očigledno prababa jednom od nekoliko mladih parova - sudeći, barem, po njenom oronulom izgledu, imala je šansi da to bude (zapravo je bila mama dječaka) - uzvrpoljeno je sjedjela u čošku. Uplakana beba je ležala umotana na drvenoj kolijevci bez točkova. Mlada djevojka je smirivala bebu tako što ju je prekrivala debelom tkaninom i što ju je divljački njihala.

To da Crnogorci prežive iskušenja djetinjstva, dokaz je njihove gvozdene konstitucije. Obična zdrava engleska beba bi se ugušila nakon samo pet minuta ispod tog hermetičkog pokrova, ili, ako od toga ne umre, barem bi umrla od potresa mozga, uzrokovanog naglim drmanjem naprijed-nazad, koje smo mi nazvali „njihanjem“.

Dim iz šume je zahvatio jedan čošak sobe, a oganj se razgorio, pošto je mala kanta vode stavljena na njega da proključa. Dok je voda ključala, nekoliko kašika kafe je u nju ubačeno, i to dobre kafe, koju kuvaju samo probranim gostima, koju bi nekih tri-četiri puta pustili da uzavri. Zatim se napitak sipa u šolje, dodaje se šećer, i gusti sastav iscuri. Pije se onda kad se dobro prohladi, i kad zrna u gustom talogu potonu na dno šolje.

Soba, uslužnost prema nama i kuvanje kafe bili su tako tipičan tretman prema strancima u Crnoj Gori.

Kasnije su nam sipali i alkohol, i poslužili nas duvanom iz svojih kutija. Gledali su naše oružje i komentarisali ga, puške, pištolje i handžar. Samo Crnogorcima pokažete neku relikviju, i s njima se odmah sprijateljite.

Prije nego što smo otišli, pojavi se nekakav stari čovjek (rođak našega domaćina). Tad smo razgledali jedan divni handžar i teški mač bez drške, koji je bio sastavni dio kako crnogorske,

tako i albanske opreme za boj, iako se više ništa od toga ne nosi nakon rata. Pištolj je zauzeo mjesto nekadašnjeg pojasa sa kojeg su visili pištolji i jatagan. No, ipak se na granici tuku handžarom, i, žrtvi se, u zavisnosti od vremena, jednim trzajem tog krvničkog oružja otkida glava.

Jedan starac, podlac i prevarant, obrijane glave i poderanih zulufa, počeo je da izvodi pokrete kao da leti, pokazujući šta je sve on pod stare dane u stanju da učini. Pridržavao je handžar između zuba i puške u ruci, vrišteći na sav glas i plašljivo se mršteći. Ili nije više imao metaka, ili je nastupio momenat za tuču golim rukama. Bacio je pušku, i mašući handžarom u zraku, krenuo put nas. Njegov je performans bio toliko stvaran, da smo se osećali privilegovanima što ga posmatramo.

Odjednom je starac prestao da viče naglas, prsnuvši u smijeh. Smijao se dok mu suze nijesu potekle niz obraze.

Pogledali smo iza u vrata oblika prstena, odakle je, s pištoljem u ruci, užasnuto izvirivao naš kočijaš. Mislio je da su nas ubili. Bio je stranac i ništa nije znao o Podgorici.

Onda smo pošli do druge kuće u bloku, i posjetili komandanta. Nakon toga smo se vratili u Podgoricu, i istoga poslijepodneva srdačno se oprostili od svih, i putem za Kataro otišli za Cetinje.

To smo putovanje, koje je trebalo da potraje nekih sedam sati, dugo pamtili. Ono je zaokružilo svu našu posjetu.

Ujutru smo iz hotela na Cetinju poslali telegraf poručivši da stižemo na večeru do osam. Nadali smo se da ćemo krenuti u jedan sat. U dva sata smo opet poslali telegraf, i rekli da stižemo do deset.

Na stotinak jardi od grada u kojem smo stali, kočijaš je parčicom žice vezivao svoj pojas. Nakon pređene milje, opet se nešto slomilo. Ako se nakon toga ništa ne bi slomilo, konj bi udario nogom o prečku, zbog čega bi se on dijelom raspregnuo. Svaki je put kočijaš (inače Hercegovac, koji nas vozi cijelo jutro) izlazio, psovao tiho kroz zube, uz nasilno razvučeni osmijeh na licu. Mi smo dobro znali koje riječi on izgovara. U protivnom bi imali utisak da se on obraća svome konju, ili da s prijateljem vodi ozbiljan razgovor.

Nakon par sati nam je sve dosadilo. Dvoumili smo se da li da narednih tri stotine jardi nastavimo bez predaha ili da ipak napravimo predah od nekih pet ili deset minuta. Unervozili smo se. Bilo nas je strah od lošeg.

Stigli smo u Rijeku Crnojevića u 8 sati uveče umjesto u pet, i poslali smo novi telegraf, kojim smo javili da ne znamo kad ćemo tačno stići, odnosno da ne znamo da li ćemo uopšte stići.

Ozbiljno smo razmišljali i da neđe prespavamo, ali nas je stanak koji smo zakazali za ujutru prisilio da se predomislimo.

Odmarali smo nekih sat vremena, nakon čega smo nastavili put. Opet smo osjetili isti onaj umor. Konj bi s naše bliže strane naglo ubrzao, gotovo izašao iz prečke, ili bi pukla osovina ili nešto treće.

Zadrijemali smo, i iz sna me je trgao nekakav zvuk. Kočijaš je spavao, a konji su jurili bez instrukcije i cilja. S jedne strane smo bili okruženi provalijom od više stotina stopa. Put je na svakih stotinu jardi oštro zasijecao, zbog čega nismo mogli ništa da stignemo da vidimo. A ovuda i noću ima kočija. Kočijaši viču kad se primiču uglu, posebno kad dolaze odozdo, što čine dosta brzo. Stresao sam se bio pri pomisli da će druga kočija iznenada baš oko ugla udariti u nas dok se mi s mukom uspinjemo, pošto je naš kočijaš hrkao dok je spavao. Čak sam mu i vrisnuo na uvo, ali zalud. Onda sam ga mlatnuo, i to je upalilo. Svjesni opasnosti vožnje, nismo više spavali.

Pogledao sam na sat. Jedan izjutra. Pogled na kućerak Bela Viste bio je mutan, a mi smo mislili da se baš sa tog mjesta mogu posmatrati Skadarsko jezero i planine.

Dolje smo se, uz prekide, zaustavili na Cetinju, đe nas je kočijaš ostavio duže da ga čekamo dok on ne nađe prijatelja od kojega će pozajmiti cjevasti ključ.

Stigli smo u tri sata ujutru, i odbili ponudu našeg kočijaša da nas sljedećeg dana povede u Kataro. Uvjeravao nas je da će vožnja biti u redu. Ali nismo pristali, iako je on bio voljan da nam naplati cijenu nižu od uobičajene. Više nismo vjerovali ni njemu ni njegovoj kočiji, niti njegovom divnom konju što juri na sve strane, mi smo ga, zapravo, kad nas je on sve više pritiskao, kratko i grubo odbili.

Spašenih života, i u staromodnom „Rajnvejn“ prenoćištu, bili smo zahvalni sudbini što smo ostali živi. U zemlji Crnih brda smo doživjeli par opasnih situacija, ali ova nam je bila daleko najgora.

Kočije su bile male, i patili smo od grčeva. Svakog momenta smo očekivali da vidimo kako se kočija kida na komade; jedan od konja je divljački jurio, da se činilo da će sa zemljom sraniti lice kočijaša. Samo li ga takne šiba, on se trzne preko prečke,

---

prijeteći da će iza sebe razbiti na komade ionako oronulu građu; đavolji bijes čovjeka, njegovo grozno i razumljivo psovanje tako nježnim glasom, opasnost da ne sjuri u provaliju, bili su dio naše vožnje za koju se iskreno nadamo da nam se nikada više neće ponoviti.

Prevod s engleskog: **Tanja Bakić**